

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/02/nagy-tibor-a-tortenelemtankonyvek-valtozasai-a-xx-szazadban-12-04-10/>

Nagy Tibor

A történelemtankönyvek változásai a XX. században

Kísérlet egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra¹

Bevezetés

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy egy olyan szempontrendszert, elméleti keretet állítsunk fel, amely alapján lehetséges egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatás. A kutatás során megfogalmazott problémák egy része a szerző disszertációs vizsgájának ² védésénél fogalmazódott meg (az alapkutatás szűkítése megadott szempontok alapján). A problémák feloldási kísérlete, valamint az eddigi eredmények ismertetése egyaránt a tanulmány részét képezik. A következő kérdést szeretnénk megválaszolni: *Lehetséges-e felhasználni a történelemdidaktika tudományának módszereit és eljárásait egy XX. századi tankönyvekkel kapcsolatos adatbázis átvizsgálására?* Egy általános áttekintés után, amely már megtörtént a XX. századi tankönyvek didaktikai apparátusával kapcsolatban, a vizsgálat szűkítése, fókuszálása és elmélyítése következik annak érdekében, hogy minél komplexebb és egyedibb problémák megfogalmazása váljon lehetővé. A tankönyvek didaktikai mélystruktúrájának elemzése által arra a kérdésre is keressük a választ, hogy milyen módon képes befolyásolni a tankönyvek és más taneszközök didaktikai apparátusa, a témakörök didaktikai feldolgozása a történelmi tudatot és a történelmi gondolkodást.

Az előzetes kutatások ismertetése

A kutatás alapvető forrását azok a tankönyvek és taneszközök/tansegédletek³ adják, amelyekkel kapcsolatban a XX. századi történelemtanítással kapcsolatos trendek/irányvonalak kerültek megfogalmazásra. Az alapkutatás⁴ során a tankönyvek didaktikai apparátusának változásait vizsgáltuk. Voltak domináns jelenségek, mint például a *szerzői/leíró szöveg túlsúlya*, olyan jelenségek, amelyek bár tényleges pozitív előrelépést jelentettek (ilyen a kísérleti tankönyv koncepciója is, amelyben a tanulói aktivitás, mint elvárás a korhoz képest magas szintű volt), mégsem honosodtak meg, váltak szervezőelvvé a tankönyvek és más taneszközök didaktikai koncepciójában.

Az alapkutatással kapcsolatos következtetések alapján az alábbi szempontok szerint szűkítettünk:

- 1) A kutatás időbeli intervallumát, a rövid XX. századot (1918–1989) szűkítettük az 1945–1989 közötti időszakra. Ebben az időszakban a tankönyvek didaktikai apparátusában történő változások dinamikusabbak: a *szerzői/leíró szöveg dominanciája* lassú tempóban, de *háttérbe szorul*, megjelennek az *írott történelmi*

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században

Kísérlet egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

források, valamint a kérdések és feladatok is szerves részévé válnak a tankönyveknek.

- 2) A kvalitatív megközelítés, illetve a mélységelv szükségessé tette, hogy ne a tankönyvek egészét, hanem célzottan egyes elemeit vizsgáljuk.⁵ A didaktikai mélystruktúra elemzéséhez a következő két elemet választottuk: a szerzői/leíró szövegeket, valamint a kérdéseket és feladatokat. Ezek azok az elemek a XX. század tankönyveiben, amelyek a legmarkánsabban jelen vannak. Az alap kutatás során a tankönyvben szereplő elemek közül ezekben tapasztaltunk dinamikus (nem egyenes arányú pozitív, illetve negatív irányú) változást. A didaktikai célok is változatosak voltak.

Lehetséges-e a történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatás?

A kutatással kapcsolatos elsődleges fogalmi keret maga a kutatás tárgyát képező *történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatás*. A feltett kérdésre nem adhatunk egyértelmű választ. A válasz először az, hogy *nem* létezik ilyen tankönyvkutatási modell, sem kidolgozott kritériumrendszer, amely alátámasztaná ennek a fogalomnak az alkalmazását. Az egész XX. századra nem, de annak második felére sem használhatjuk maradéktalanul ezt a fogalmat. Az 1960-as évektől kezdődik meg ugyanis a történelemdidaktika önállósodásának folyamata.⁶

Létezik-e azonban olyan követelményrendszer, amellyel lehet vizsgálni a történelemtankönyveket, és amely történelemdidaktikai elveken nyugszik? Erre a kérdésre a válaszunk: *igen*. A fogalmat akkor használhatjuk, ha figyelembe vesszük azokat a faktorokat, amelyek hatással voltak a történelemdidaktikára, mely – mialatt önálló tudománnyá nőtte ki magát – több tudományterületből (többek között a szakmódszertanból és a neveléstudományból) merített. *A tankönyvek didaktikai elemzése* már egy létező kritériumrendszer, amely tovább bővíthető történelemdidaktikai szempontokkal.⁷ Így amikor a történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatás fogalmát használjuk, olyan kritériumrendszert értünk alatta, amely magában foglalja a történelemdidaktika önállósodása előtti forrásokat, elméleti és gyakorlati ismereteket, módszereket és eljárásokat. A történelemdidaktikai szemlélet alapján a kutató nem csupán a miértekre keresi a választ (*Miért egy adott elem szerepel a tankönyvben?*), hanem a konkrét elemek célszerűségét, hatékonyságát ítéli meg. A tankönyvkutatás során célzottan a didaktikai apparátus, a mélystruktúra kerül fókuszba. Végző soron pedig a történelmi gondolkodás fejlesztését, a történelmi tudat alakítását vizsgálja.⁸

Mivel a kutatás alapvetően retrospektív jellegű, fontos, hogy olyan elvárások és kritériumok alapján történjen, amelyek már megfogalmazásra kerültek a taneszközök kiadása előtt. Ezért szükséges a vizsgált korszak szakmódszertani és szakdidaktikai kultúrájának ismerete (produktumorientált tankönyvkutatás).⁹ A szempontrendszer kidolgozására tett kísérlet részét képezi továbbá az is, hogy XXI. századi szemmel (a már meglévő és kidolgozott történelemdidaktikai elvek és módszerek birtokában) milyennek ítélték meg a XX. századi taneszközök. Fontos, hogy nem elvárásként alkalmazzuk, hanem egy kísérleti szemponttal bővítjük a kutatást.

A történelemtankönyvek és más taneszközök didaktikai apparátusának vizsgálata

A kutatás alapját a történelemtankönyvek és az azokat kiegészítő taneszközök (tanári kézikönyvek, feladatgyűjtemények, forrásgyűjtemények, iskolai történelmi atlaszok stb.) didaktikai apparátusának vizsgálata képezi. Bár meghatározott témaköröket (kora újkori földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás, az ipari forradalmak) veszünk alapul, mégsem témaelemzést valósítunk meg. A középpontban a témakörökkel kapcsolatos ismeretek feldolgozása, vagyis a *tananyag didaktikai feldolgozása* áll. Mivel ezt a folyamatot a didaktikai apparátus¹⁰ realizálja, így alapvetően azt vizsgáljuk.

Miért van szükség a tankönyveken túl más taneszközök vizsgálatára? Ezen a ponton már teljesen eltérünk a klasszikus értelemben vett tankönyvkutatásoktól. A történelemtankönyveket más taneszközök kísérik/kísérhetik. Optimális esetben a tankönyvet nem csupán kiegészítik ezek a taneszközök, hanem a didaktikai feldolgozást korszerű módon (képességfejlesztés, multiperspektivitás, multikauzalitás, mélységelv, forrásközpontúság) segítik, támogatják. A tankönyvek és más taneszközök között megvalósuló didaktikai kapcsolat feltérképezése során komplexebb képet alkothatunk a didaktikai apparátus mögött húzódó didaktikai célokról, a szakmódszertani és szakdidaktikai kultúráról. A tankönyvekhez hasonlóan a taneszközök vizsgálatánál sem elegendő a kvantitatív elemzés, hiszen a tankönyveket kísérő taneszközök jelenléte még egyáltalán nem garanciája a pedagógiai és történelemdidaktikai szempontból releváns¹¹ felhasználásnak. Nem elegendő számszerűsíteni, hogy milyen taneszközök társulnak a tankönyvekhez, hanem a társítás, a didaktikai kapcsolódás mögött húzódó célok feltérképezése az, amelyre az elemzésnek irányulnia kell. Ezáltal fény derülhet a *rejtett didaktikai célokra* is. Ezeknek a céloknak/kapcsolatoknak a feltérképezése jelenti a kutatás legfőbb aspektusát.

A tankönyvek és taneszközök didaktikai apparátusa mögötti célok

A történelmi tudat befolyásolása meghatározott célok alapján egy létező és *gyakran alkalmazott jelenség a XX. század történelemtanításában*. A történelmi tudat formálását nem könnyű megragadni, mivel a vele kapcsolatos kérdések nem a múlt eseményeiről szólnak, hanem a tanulók és a múlt közötti kapcsolatról. Ennek az összetett személyiségterületnek a formálásban sok tényező szerepet játszik (család, környezet, életút stb.).¹² Az iskolai történelemtanítás is egyike ezeknek a tényezőknek. A történelemtankönyv sok esetben a legmegfelelőbb eszköze ennek a folyamatnak,¹³ így a vizsgálat során ez az elsődleges szempont: *miként befolyásolja a történelemtankönyv didaktikai apparátusa a történelmi tudatot?* A történelemtanítás ideologikus, így a tankönyvekre oktatáspolitikai forrásként is tekinthetünk.¹⁴ A történelemtankönyvek és a hozzájuk kapcsolódó más taneszközök hatással vannak a tanulók történelmi gondolkodására. Ennek a folyamatnak a működése nagyon sokféle módon lehetséges. Feltérképezéséhez mélységi, oktatáspolitikai, ideológiai, propagandaanalízis irányú kutatásra van szükség. Ezek a szempontok voltak azok, amelyek a XX. század második felének történelemtanítását nagyban meghatározták.

Ma már magától értetődő, hogy az iskolai történelemtanításban figyelmet kell fordítani a történelmi gondolkodás fejlesztésére. Ez a pedagógiai cél azonban nem mindig volt ilyen egyértelmű, hiszen amikor a történelemtanítás célja az volt, hogy a kulturális kánont közvetítse,¹⁵ akkor nem valósulhatott meg ez az igény.¹⁶ A történelmi „gondolkodás” – az

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században
Kísérelt egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

egyes témakörökről történő gondolkodás nem merül fel ebben az esetben, hiszen adott értékeket és normákat kellett, hogy az iskolai történelemtanítás képviseljen és közvetítsen. Erre a jelenségre a kutatás során több példát is találtunk. Alapvetően két irányt azonosítottunk, amellyel a történelmi tudatot befolyásolni/alakítani tudják a történelemtankönyvek és más taneszközök.

Először is a *pozitív irány*, amely során a tankönyv didaktikai apparátusa, az elemek közötti didaktikai kapcsolat, a tankönyvhöz tartozó taneszköz együttesen olyan irányban formálja a történelmi tudatot, hogy az történelmi forrásokon, problémaközpontúságon, többszemponúságon és kritikai attitűdön alapuljon. Ebben az esetben a tankönyv és taneszköz korszerűen dolgozza fel az ismeretanyagot, minőségük történelemdidaktikai szempontból megfelel a tudomány által támasztott mai elvárásoknak. Erre csak elenyésző esetben (1-1 tankönyv/taneszköz) találtunk példát az 1945–1989 között kiadott taneszközökben.

A pozitív mellett azonban a történelmi tudat *negatív irányú* formálása is jelen van. Ezt a folyamatot hasonlóan tudja megvalósítani mind a tankönyv, mind a többi taneszköz. A XX. század során a szerzői/leíró szöveg dominanciája, illetve a hozzá kapcsolódó didaktikai apparátus teljes vagy részleges hiánya több problémát is felvet. Az egyik ilyen probléma a tankönyv egyik sajátosságából adódik. A tankönyvek szerkesztése során ugyanis természetes, hogy szelekció történik. A *tankönyvszerző* a szerkesztés során *válogat*, hogy mi az, ami bekerül és mi az, ami nem. Ezen felül *összegzéseket* készít, valamint *történelmi ítéleteket fogalmaz* meg. A kérdés elsődlegesen az, hogy amikor a tankönyvszerző szelektál, azt milyen koncepció, milyen cél alapján teszi?

Probléma továbbá az is, hogy a szerzői/leíró szöveg sok esetben és hosszú ideig az egyetlen olyan forrása volt a történelmi ismereteknek, amelyet úgy, ahogy volt, meg kellett tanulni. A XX. századi taneszközöknél bevett eljárásnak számított, hogy az államilag irányított tankönyvkibocsátás olyan taneszközöket produkált, amelyben a tartalom kizárólagos és megtanulandó.¹⁷ *Amikor a szerzői/leíró szöveghez nem társult didaktikai apparátus, akkor az ismeretek rögzítése kimerült a puszta reprodukcióban.* Ezt azonban nem tekinthetjük elégséges kognitív szintnek egy történelemtankönyv vagy más taneszköz esetében. Ezt az elvárást ma már didaktikai standardnak is tekintjük.¹⁸ A XX. század eleje óta már jelen voltak olyan elvárások,¹⁹ amelyek ismeretében a didaktikai koncepció korszerűtlen. Ezt tovább erősödött a második világháború után.²⁰ A tankönyvekkel és más taneszközökkel kapcsolatban tehát didaktikai standardként fogalmazhatjuk meg, hogy a történelmi ismeretek (adatok, tények, fogalmak és ítéletek) feldolgozása nem valósulhat meg pusztán a reprodukció szintjén.

A didaktikai apparátus változása, a szerzői/leíró szöveghez kapcsolódó kérdések és feladatok, történelmi források megjelenése (amelyekre jelen tanulmányban nem térünk ki) sem jelentett azonnali javulást. Sok esetben a didaktikai kapcsolat mögött határozott célok húzódtak meg, főként *a szerző didaktikai koncepciójának* (amelyet több tényező is befolyásolt) *alátámasztása*, illetve az ennek megfelelő ismeretek megszilárdítása. Egyszerűen bekövetkezett a történelmi tudat negatív irányú formálásának „finomhangolása”²¹ a didaktikai apparátus által.

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században
Kísérelt egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

Az összkép azonban nem ennyire borús, hiszen a taneszközök didaktikai apparátusa pozitív irányban is fejlődött. Megjelentek azok a konkrét módszerek és eljárások, amelyek a fokozott *tanulói aktivitást*, a *többszemponúságot* és a *képességfejlesztést* lehetővé tették. A tankönyvek és más taneszközök történelemdidaktikai alapú elemzésénél ezeket a *szempontokat alapvető szűrőként/kritériumként alkalmazzuk*. Azok a taneszközök, amelyek a három felsorolt alapelvből egyet sem tartalmaznak, nem tekinthetők történelemdidaktikai szempontból sem hasznosnak, sem korszerűnek.

A kutatás komplexitását mutatja, hogy a tankönyvekben és más taneszközökben szereplő elemek több szempontból is összefüggnek, így nem kezelhetjük azokat önállóan, hanem egy komplex tankönyvi struktúrában. Természetesen a didaktikai apparátussal kapcsolatos vizsgálat elemenként (szerzői/leíró szöveg, kérdések és feladatok) is megtörténik. Ez azonban nem mutatja be azt az egész komplex folyamatot, amelyben a taneszközök hatást tudtak elérni. Ezért van szükség az elemek közötti kapcsolatok mélységi elemzésére. A kapcsolódás befolyásolhatja negatív irányba, de fejlesztheti pozitív irányba is a tanulók történelmi tudatát, történelmi gondolkodását.

Kutatási eredmények – A tankönyvek didaktikai apparátusának vizsgálata

Ebben a fejezetben néhány részeredményt szeretnénk összegezni. Az alapkutatás szűkítése után a XX. század második felében kiadott történelemtankönyvek didaktikai apparátusát vizsgáltuk. A szerzői/leíró szöveg, valamint a kérdések és feladatok vizsgálatával kapcsolatos eredményeket ismertetjük a következőkben.²²

A szerzői/leíró szöveg

A szerzői/leíró szöveg a tankönyv azon része, amely a történelmi ismeretek túlnyomó részét tartalmazza. Nem minden történelmi ismeretre térünk ki részletesen. A kutatás szempontjából a szerzői/leíró szövegben *szereplő történelmi ítéletek vizsgálatára* helyezzük a hangsúlyt. Az adatok, tények, történelmi fogalmak önmagukban mondhatni semleges hatással vannak a történelmi gondolkodásra, illetve a történelmi tudat formálására. Ezek a történelmi ismeretek nem hordoznak magukban olyan jelentéstartalmat, mint a történelmi ítéletek.²³ A XX. század második felében kiadott csehszlovák és magyarországi tankönyvekkel kapcsolatban a következőket mondhatjuk el: *a szerzői/leíró szöveg dominanciája a század '40-es, '50-es éveiben még nagyon erőteljes*. A szerkezetük azonban sokat változott a század első feléhez képest. Már nem találkozunk mindenféle tagolást mellőző szerzői/leíró szöveggel. A tankönyvi oldalakon gyakori jelenségek a margón elhelyezett fejezetcímek, amelyek megkönnyítik a tájékozódást a szerzői/leíró szövegben. A vizsgált témakörökkel (kora újkori földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás, az ipari forradalmak) kapcsolatos néhány sajátosságot (konceptiót, trendet) vázolunk fel.

Az 1940-es, 1950-es évek tankönyveiben a jelzett vizsgált témakörök általában terjedelmesen (4-6 oldalban keresztül) jelennek meg. Több esetben találkozhatunk olyan jelenséggel, hogy a tankönyvekben *a két vizsgált témakör egy nagy fejezeten belül, szinte észrevétlenül átmenettel kerül feldolgozásra*. Ennek a jelenségnek a szemléltetésére egy 1956-ban kiadott csehszlovák tankönyvből mutatunk be egy szemelvényt. A tankönyvben szereplő cím: „10. A hűbériség válsága – a tőkés vonatkozások kezdetei Nyugat-

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században
Kísérelt egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

*Európában.*²⁴ A fejezetcímek pedig a következők: „*Felfedező utak, okaik és gazdasági következményeik. A felfedező utak okai. A portugálok felfedezései. Kolumbusz Kristóf. Új világrész felfedezése. Az első világmegkerülő út. A spanyolok rablójáratok Amerikában. A gyarmati elnyomás kezdetei. Drága fémek behozatala Európába. Gazdasági következmények. A nyugat-európai termelés fejlődési lehetőségeinek megteremtése. Manufaktúrák. Új találmányok – a tudomány haladása. A könyvnyomtatás.*”²⁵ Kisebbségi fejezetcímek módosításával több tankönyvben hasonló a témakörök feldolgozásának koncepciója. A később kiadott tankönyvekben gyakori jelenség a fejezetcímekben elhelyezett negatív jelzők, illetve történelmi ítéletek használata: „*A néger rabszolgáskodás döntése*”,²⁶ „*A spanyolok rablójáratok Amerikában*”,²⁷ „*A spanyol conquistadorok kegyetlenségei (...) A gyarmatok kirablása*”.²⁸

A szerzői/leíró szövegben számos hasonló *jelző és történelmi ítélet* fordul elő az ipari forradalmakkal kapcsolatban is. Spanyolországgal és Portugáliával kapcsolatban a következőket írja egy 1949-ben kiadott magyarországi, de szovjet szerzőtől fordított tankönyv: „*Óriási gyarmataikról önzőlt hozzájuk az arany. (...) leverhetetlen hajóhaddal, félelmetes hadsereggel rendelkeztek. (...) spanyol elnyomás alatt szenvedő Németalföldön.*”²⁹ Ugyanez a tankönyv így folytatja a témakör tárgyalását: „*Németalföldön kívül Franciaország és Anglia is porondra lépett, hogy megszerezze a világhatalmat.*” A bekerítésről a tankönyv a következő módon ír: „*(...) a földbirtokosok nemcsak megkezdték a községi földek elrablását, hanem az addig közös legelőket is saját használatukra kiszajátították, "bekerítették".*”³⁰ Az imént idézett tankönyvhöz a szerző készített egy módszertani segédkönyvet is, amely értékes információt nyújt a tankönyvkutatók számára a korszak didaktikai koncepciójáról a vizsgált témakörök feldolgozásával kapcsolatban. A szerző az újkor tanításának gondolatmenetét a következő módon vázolja fel: „*A tárgykör gondolatmenete: (...) a vagyon felhalmozódása a földbirtokosok kezében. A dolgozók kizsákmányolásának fokozása. (...) A kapitalista társadalom alapvető osztályai: a burzsoázia és a proletariátus.*”³¹ Az előbbieken idézett tankönyvek szerzői/leíró szövegének didaktikai koncepcióját, valamint a hozzájuk kapcsolódó módszertani segédkönyvet tehát párhuzamosan szükséges vizsgálnunk ahhoz, hogy valós képet kapjunk a történelemtankönyvek módszereiről és eljárásairól, valamint a témakörökkel kapcsolatos didaktikai célokról. A tankönyvekben szereplő szerzői/leíró szöveget ugyanis nem csupán a szerző személye, nézetei befolyásolják, hanem az éppen aktuális *ideológia*, illetve *oktatáspolitikai* is. A tankönyvek szerzői/leíró szövege, valamint a módszertani segédkönyv jól reprezentálja a korszakban uralkodó didaktikai trendek közül a következőket: a tankönyvek *szerzői/leíró szövegét mélyen átítatja az ideológia* (például az osztályharcközpontú szemlélet, valamint a kapitalizmus témájához kapcsolódó negatív jelzők és történelmi ítéletek), amelyeket tovább erősít a tankönyvhöz kapcsolódó módszertani segédkönyv is, ezáltal egy *merev és határozott irányvonalat* fogalmaz meg, amelyet az újkorral kapcsolatos témáknál követni kell. Ez egy olyan didaktikai koncepció és szerkesztői elv, amely az 1940-es évek végétől az 1970-es évek végéig hangsúlyosan jelen volt.

Kérdések és feladatok

A tankönyvekben megjelenő kérdések és feladatok vizsgálatánál a taxonómiai minőség volt az elsődleges szempont. Ezen felül fontos, hogy milyen kapcsolatban áll a szerzői/leíró szöveggel, mivel ez is hatással van a történelmi gondolkodásra. A XX. század '40-es éveiben ritkán fordulnak elő kérdések és feladatok. Az '50-es és '60-as években kiadott

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században

Kísérelt egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

tankönyveknél már gyakrabban jelennek meg, a '70-es években pedig már azok szerves részévé válik. Ezek azonban csupán a kvantitatív adatok. Ezután következik a kérdések és feladatok mögött húzódó kognitív elvárások (taxonómia) mélységi vizsgálata. Ezzel kapcsolatban a következő eredmények születtek.

A szerzői/leíró szövegre támaszkodó, abból *explicit módon kinyerhető információk rögzítésére, reprodukciójára irányult a didaktikai apparátus*. A tankönyvekkel kapcsolatos kognitív elvárások vizsgálatát árnyalja az a tény is, hogy a didaktikai koncepciót erősen befolyásolta az ideológia, illetve oktatáspolitikai. Ezt a következő példán illusztráljuk: „*Hogyan viselkedtek a spanyol hódítók Amerikában?*”³² A tankönyv szerzői/leíró szövegében explicit módon megtaláljuk a választ: „*A spanyolok mint hódítók jöttek az Újvilágba. A bennszülött lakosságot leigázták, otthonukat kirabolták és kegyetlenül elnyomták.*”³³ Első ránézésre úgy tűnne, hogy ez a didaktikai koncepció a kritikai gondolkodást célozza meg, de az imént említett tényezők, valamint a korszakban uralkodó ideológia ismeretében már tudjuk, hogy ez volt az előre meghatározott irányvonal a témakörrel kapcsolatban. Így tehát nem beszélhetünk magasabb szintű kognitív elvárásokról. *A kérdések és feladatok valós didaktikai célja, hogy tovább erősítsék a szerzői/leíró szöveg didaktikai koncepcióját, és megszilárdítsák az azt megalapozó ismereteket*. Ez a didaktikai koncepció évtizedekig kísérté és beárnyékolta (visszavetette, hiszen a módszertani szintézisek már évtizedek óta hangsúlyozták ennek a koncepciónak a meghaladását) a tankönyvek taxonómiai minőségét.

Az 1970-es és 1980-as években megjelenő tankönyvekben voltak pozitív jelenségek, amelyek azonban nem váltak trenddé, illetve szerkesztői elvvé. „*Rendszerezük a kapitalizmus kialakulásával kapcsolatban megismert alapfogalmakat!*”³⁴ „*Figyeld meg a képet! Miért tudták legyőzni a gyarmatosítók az őslakosokat?*”³⁵ Az idézett tankönyvi szemelvények előrelépést mutatnak a kognitív elvárások terén, de nem válnak standarddá, sőt egy idő után még visszalépés is bekövetkezik: „*Keresd a tankönyvben azokat az oldalszámokat, amelyek a kérdéseket tárgyalják! Az oldalszámokat írd be a füzetbe! Hasonlítsd össze feleletedet a tankönyv szövegével!*”³⁶ Látható, hogy ismét didaktikai célként jelenik meg explicit módon, a kérdések és feladatok megfogalmazásában az, hogy a szerzői/leíró szövegben szereplő történelmi ismeretekre kell a tanulónak támaszkodnia, és csakis ez az, amit le kell jegyezni és meg kell tanulni. Ezt a jelenséget visszalépésként értékeljük, mivel a korábban uralkodó didaktikai trendhez képest (a szerzői leíró szöveghez való merev ragaszkodás és az ismeretek reprodukciója) nem történik előrelépés.

Összegzés

A történelemtankönyvek és más taneszközök elemzésével a célunk az volt, hogy egy olyan kutatást valósítsunk meg, amelyben történelemdidaktikai szempontokat veszünk alapul. Olyan kritériumrendszerrel igyekeztünk alkalmazni, amely releváns egy XX. századi tankönyvkutatásnál. Alapvető eljárásként a tankönyvek és taneszközök didaktikai apparátusának (szerzői/leíró szöveg, kérdések és feladatok) mélységi elemzését, a didaktikai apparátus egyes elemei közötti kölcsönhatást vizsgáltuk. Mindennek háttérében az állt, hogy rávilágítsunk arra a tényre, hogy a tényleges (több esetben implicit módon megjelenő) didaktikai célok mélységi kutatásához nem elegendő a kvantitatív szemlélet. A tankönyvi elemek közötti kölcsönhatás ugyanis befolyásolhatja (fejlesztheti, irányíthatja) a

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században
Kísérlet egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

történelmi gondolkodást. Ez határozott didaktikai koncepcióként jelenik meg a XX. század második felében megjelenő taneszközökben.

A szerzői/leíró szövegben szereplő ismereteket tekintették irányadónak, a bennük szereplő koncepciót volt hivatott alátámasztani a didaktikai apparátus. Ez a jelenség már a szerzői/leíró szöveg és a kérdések és feladatok vizsgálatában is jól kimutatható. A jövőbeli kutatás során a vizsgálatot kibővítjük az írott történelmi forrásokra is. A cél az, hogy kiderítsük, hogy a tankönyvi írott források ellensúlyozzák, vagy éppen, hogy megszilárdítják azokat a koncepciókat és trendeket, amelyeket megfogalmaztunk. A vizsgálatban olyan megállapításokat közöltünk, amelyek nem csupán az idézett tankönyvekkel és taneszközökkel kapcsolatosak, hanem egy jóval nagyobb számú forrásbázis elemzése által is érvényesek. A didaktikai trendekkel/koncepciókkal kapcsolatban legfontosabb következtetés: *hiába válik a tankönyvek és taneszközök didaktikai apparátusa egyre változatosabbá, a mögöttük húzódo didaktikai célok nem sokban változtak.* Voltak olyan jelenségek, amelyeket pozitívan értékelhetünk (például a magasabb szintű kognitív elvárások), de ezek megrekednek. 1989 után sem történik robbanásszerű fejlődés, hanem egy lassabb folyamat eredményeként a 2000-es évek elejéig kell várni arra, hogy a didaktikai koncepció gyökeresen átalakuljon.

ELEMZETT TANKÖNYVEK

- BALLA Árpád (1978): *Történelem és állampolgári ismeretek. Az általános iskola 6. osztálya számára. Kísérleti tankönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- DEDINA, J. – FIDRMUC, O. – CHOC, P. – KOPÁČ, J. – PRAVDOVÁ, M. – SACHSOVÁ, H. – SOSÍK, A. – STRAČÁR, E. (1954): *Történelem. A csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára.* Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- EPERJESSY Géza – BENCZÉDI László (1972): *Történelem II. A gimnáziumok II. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest .
- EPERJESSY Géza (1980): *Történelem II. A gimnázium II. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- JEFIMOV, A. V. – AVERJANOV, A. P. – ORLOV, V. A. – SZANYIN, J. Sz. (1952): *Módszertani segédkönyv az újkori történelem tanításához (1642–1870).* Szerk.: JEFIMOV, A. V. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- JEFIMOV, A. V. (1949): *Az újkor története.* Középiszkolai tankönyv. Szikra, Budapest .
- SKLADANÝ, Marián – JÍLEK, Tomáš – BAĐURÍK, Jozef – BUTVINOVÁ, Marta (1989): *Történelem az alapiskola 6. osztálya számára. 2. átdolgozott kiadás.* Slovenské Pedagogicé Nakladateľstvo, Bratislava.
- ŠLAJER, Jaroslav – SOSÍK, Alois (1956): *Történelem. A középkor és újkor történelme. A csehszlovákiai, magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára.* Slovenské Pedagogicé Nakladateľstvo, Bratislava.

IRODALOM

- ALBERT B. Gábor (2004): *Tudatformálás vagy tudattorzítás*. Kölcsey Füzetek IX, Kölcsey Intézet, Budapest.
- DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg-Campus, Budapest – Pécs.
- DOMANOVSKY Sándor (1910): Módszeres utasítás a történelem tanításához II. A módszerről. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 19. évf. 11. sz. 289- 294.
- F. DÁRDAI Ágnes (2006): *Történeti megismerés – történelmi gondolkodás*. I-II. köt. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára. XLI. ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest,
- HERBER Attila (2010): A történelmi tudat formálásának eszköztára a rendszerváltás előtti tankönyvekben. *Történelemtanítás (XLV.) Új folyam I. évf. 4. sz.* <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/12/herber-attila-a-tortenelemi-tudat-formalasanak-eszkoztara-a-rendszervaltas-elotti-tankonyvekben-01-04-03/>
- KOJANITZ László (2013): A történelmi gondolkodás fejlesztése. *Iskolakultúra*, 23. évf. 2. sz. 28- 47.
- KOJANITZ László (2019): A történelmi tudat fejlesztésének jelentősége és problémái. *Iskolakultúra*, 29. évf. 11. sz. 51-47.
- OČTENÁŠOVÁ, Slávka (2010): *Schválená minulost'. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989)*. Filozofická fakulta UPJŠ, Košice.
- SZENT-GYÖRGYI Albert (1945): *Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre. Az érvényben lévő tantervek, általános utasítások pótlására*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- VAJDA Barnabás (2018): *Bevezetés a történelemdidaktikába és történelemmetodikába*. Selye János Egyetem, Komárom.
- VAJDA Barnabás (2020): *Történelemdidaktika és történelemtankönyv-kutatás*. Selye János Egyetem. Komárom.

JEGYZETEK

- ¹ A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata által rendezett *Nézőpontok: A történelemtanítás elméletének és gyakorlatának nemzetközi és hazai trendjei* c. nemzetközi konferencián 2021. április 17-én elhangzott angol nyelvű előadás (*Textbook Research on the Basis of History Didactics*) szerkesztett változata.
- ² Szlovákiában a disszertációs vizsga a PhD tanulmányok szerves részét képezi, amely Magyarországon a doktori szigorlatnak felel meg.
- ³ Szlovákiai és magyarországi terminológiában eltérések vannak azzal kapcsolatban, hogy mi az, ami tankönyvnek minősül még és mi az, ami már egyéb taneszköznek.
- ⁴ A kutatás alapját egy több mint száz (112 darab) tankönyvből és más taneszközből álló adatbázis áttekintése alkotta.
- ⁵ DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, 68.
- ⁶ F. DÁRDAI Ágnes (2006): *Történeti megismerés – történelmi gondolkodás*. I. köt. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára. XLI. ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest, 30-32.
- ⁷ DÁRDAI (2002) 68.
- ⁸ VAJDA Barnabás (2020): *Történelemdidaktika és történelemtankönyv-kutatás*. Selye János Egyetem. Komárom, 10-12.
- ⁹ A produktumorientált tankönyvkutatás a tankönyvkutatások komplex modelljének az egyik típusa. Ebben a kontextusban a tankönyv az oktatás és a vizuális kommunikáció eszköze. Ez többszintű és rasztert tartalmazó modell. Vö. F. DÁRDAI (2002) 59.

Nagy Tibor: A történelemtankönyvek változásai a XX. században
Kísérlet egy történelemdidaktikai alapú tankönyvkutatásra

-
- ¹⁰ A történelemdidaktikai szakirodalomban vannak eltérések azzal kapcsolatban, hogy mi az, amit a didaktikai apparátus részeként azonosítunk, és melyek azok az elemek, amelyek már nem képezik részét. A szerzői/leíró szöveg éppen ilyen vitatott elem.
- ¹¹ Történelemdidaktikai szempontból a taneszközök alkalmazásánál nem a történelmi ismeretek reprodukcióját tartjuk a végső célnak, hanem a minél magasabb kognitív műveletek felé haladást, valamint a forrásalapú, mélységelvű és képességfejlesztő módszerek alapján történő feldolgozást.
- ¹² KOJANITZ László (2019): A történelmi tudat fejlesztésének jelentősége és problémái. *Iskolakultúra*, 29. évf. 11. sz. 66.
- ¹³ OČTENÁŠOVÁ, Slávka (2010): *Schválená minulost'. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989)*. Filozofická fakulta UPJŠ, Košice, 8.
- ¹⁴ ALBERT B. Gábor (2004): *Tudatformálás vagy tudattorzítás*. Kölcsey Füzetek IX. Kölcsey Intézet, Budapest, 7.
- ¹⁵ Vö. 10. jegyzet.
- ¹⁶ KOJANITZ László (2013): A történelmi gondolkodás fejlesztése. *Iskolakultúra*, 23. évf. 2. sz. 28.
- ¹⁷ HERBER Attila (2010): A történelmi tudat formálásának eszköztára a rendszerváltás előtti tankönyvekben. *Történelemtanítás (XLV.) Új folyam I. évf. 4. sz.*
<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/12/herber-attila-a-tortenelemi-tudat-formalasanak-eszkoztara-a-rendszervaltas-elotti-tankonyvekben-01-04-03/> (Letöltés: 2021. dec. 15.)
- ¹⁸ DÁRDAI (2002) 63.
- ¹⁹ „Mert a holt adatok csak akkor élednek meg, ha az ok és okozati viszony földerítésével mélyebb tartalmat nyernek, s a növekedés érdeklődését is fokozott mértékben keltik föl. (...) az oktatás célja már nem lehet egyedül csak az, hogy a megtanultakat megjegyezzék.” (DOMANOVSKÝ Sándor /1910/: Módszeres utasítás a történelem tanításához II. A módszerről. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 19. évf. 11. sz. 289.)
- ²⁰ „Tanításunk ne üres adatokból álljon (...) Tanításunk ne csak az emlékezetet terhelje, de tanítson egyben gondolkodni, megérteni. Költse fel az önálló gondolkodás, vizsgálódás és cselekvés vágyát.” (SZENT-GYÖRGYI Albert /1945/: *Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre. Az érvényben lévő tantervek, általános utasítások pótlására*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 3.)
- ²¹ Finomhangolás alatt azt a folyamatot értjük, amikor a didaktikai apparátus ránézésre korszerűnek tűnik, de az implicit célok az egyes tankönyvi elemek mögött továbbra is a történelmi tudat egy bizonyos cél mentén történő formálását valósítják meg, annyi változással, hogy ezt a folyamatot már nem csupán a szerzői/leíró szöveg támogatja, hanem a hozzá kapcsolódó más tankönyvi elemek is.
- ²² A kutatás további részeként az írott történelmi forrásokat is mélységében elemezzük, de jelen tanulmányban erre nem térünk ki a terjedelmi korlátok miatt.
- ²³ VAJDA Barnabás (2018): *Bevezetés a történelemdidaktikába és történelemmetodikába*. Selye János Egyetem, Komárom, 55.
- ²⁴ ŠLAJER, Jaroslav – SOSÍK, Alois (1956): *Történelem. A középkor és újkor történelme. A csehszlovákiai, magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 110.
- ²⁵ ŠLAJER – SOSÍK (1956) 110-115.
- ²⁶ DEDINA, J. – FIDRMUC, O. – CHOC, P. – KOPÁČ, J. – PRAVDOVÁ, M. – SACHSOVÁ, H. – SOSÍK, A. – STRAČÁR, E. (1954): *Történelem. A csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 113.
- ²⁷ ŠLAJER – SOSÍK (1956) 112.
- ²⁸ EPERJESSY Géza (1980): *Történelem II. A gimnázium II. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 145.
- ²⁹ JEFIMOV, A. V. (1949): *Az újkor története*. Középiskolai tankönyv. Szikra, Budapest, 7.
- ³⁰ Uo. Kiemelés az eredeti szövegben.
- ³¹ JEFIMOV, A. V. – AVERJANOV, A. P. – ORLOV, V. A. – SZANYIN, J. Sz. (1952): *Módszertani segédkönyv az újkor történelem tanításához (1642–1870)*. Szerk.: JEFIMOV, A. V. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 93. (Kiemelések az eredeti szövegben.)
- ³² DEDINA – FIDRMUC – CHOC – KOPÁČ – PRAVDOVÁ – SACHSOVÁ – SOSÍK – STRAČÁR (1954) 116.
- ³³ Uo. 112.
- ³⁴ EPERJESSY Géza – BENCZÉDI László (1972): *Történelem II. A gimnáziumok II. osztálya számára*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 164.
- ³⁵ BALLA Árpád (1978): *Történelem és állampolgári ismeretek 6. Az általános iskola 6. osztálya számára. Kísérleti tankönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 172.
- ³⁶ SKLADANÝ, Marián – JÍLEK, Tomáš – BAĐURÍK, Jozef – BUTVINOVÁ, Marta (1989): *Történelem az alapiskola 6. osztálya számára*. 2. átdolgozott kiadás. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 116.